

VI JORNADES D'ARQUEOLOGIA DE LES ILLES BALEARS

FORMENTERA

(26 A 28 DE SETEMBRE DE 2014)

VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

(Formentera, 26, 27 i 28 de setembre, 2014)

2015

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

Coordinació:

Antonia Martínez Ortega

Glenda Graziani Echávarri

Editat:

Consell Insular de Formentera

Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial
de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres

i en Ciències de les Illes Balears

ISBN: 978-84-941471-6-6

Dipòsit legal: F 33-2015

Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Formentera, 26, 27 i 28 de setembre,
2014) / [Coordinació Antonia Martínez Ortega i Glenda Graziani Echávarri]- 280 p. ; 21x21 cm. --
ISBN 978-84-941471-6-6

Antonia Martínez Ortega i Glenda Graziani Echávarri

1. Arqueologia – Formentera – Congressos
902(460.32)

PRESENTACIÓ

Els dies 26, 27 i 28 de setembre de 2014 la Sala de Cultura de Formentera va acollir un acte de primer ordre en el camp de la recerca arqueològica a la nostra comunitat autònoma: les VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears. Aquest congrés bianual, organitzat per la Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, arribava així, per primera vegada des del seu inici l'any 2006, a Formentera.

De les cinquanta-set comunicacions previstes en el programa, quatre derivaven directament d'intervencions portades a terme a Formentera. En aquesta illa, l'aprovació de la revisió de les Normes subsidiàries i del Catàleg del patrimoni cultural, el 30 de setembre de 2010, va suposar un abans i un després en la documentació i l'estudi del territori des del punt de vista del patrimoni arqueològic, amb l'adopció d'un protocol per a la realització d'intervencions preventives davant qualsevol índex de resta arqueològica, tant en sòl urbà com, sobretot, en sòl rústic. A més a més, també s'han de tenir en compte els tres projectes de recerca arqueològica –tramitats com a intervencions programades– que s'han autoritzat des de 2012 i que avui per avui encara es troben en desenvolupament, dos d'ells centrats en la prehistòria i un en l'època romana.

La Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears, incideix no només en la protecció i en la conservació del patrimoni cultural, sinó també, en la investigació i en la difusió. Certament, la recerca i la transmissió del coneixement són dos esglaons indispensables per poder posar en valor el patrimoni històric, sense els quals la protecció i la conservació no tendrien cap sentit. Per aquest

motiu, quan la Secció d'Arqueologia del Col·legi va plantejar al Consell Insular de Formentera la proposta de realitzar-hi les VI Jornades, des d'aquesta administració no només es va valorar com una opció, sinó gairebé com una obligació, entenent que es contribuiria a organitzar un fòrum científic de notable rellevància, encaminat a difondre els resultats de les darreres recerques en arqueologia desenvolupades arreu dels territoris que conformen les Illes Balears.

La publicació de les comunicacions presentades durant les VI Jornades, recollides per escrit en aquest volum en el qual també col·labora econòmicament el Consell Insular de Formentera, constitueixen una altra via per contribuir a la difusió del coneixement científic del patrimoni arqueològic de les nostres illes i, en definitiva, a aproximar-lo més a la ciutadania perquè pugui apreciar el seu valor com a testimoni del nostre passat.

Àrea de Cultura i Patrimoni
del Consell Insular de Formentera

PRÒLEG

És tot un plaer poder presentar aquesta publicació com un recull dels articles presentats a les VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears dutes a terme a l'illa de Formentera durant els dies 27, 28 i 29 de setembre de l'any 2014, fruit de la reunió d'un nombrós i actiu conjunt de professionals del món de l'arqueologia vinguts de totes les Illes Balears, de diversos punts de la península i també de diferents Universitats d'Europa.

La Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, qui té la responsabilitat i el plaer d'organitzar aquestes jornades d'arqueologia autonòmiques amb caràcter biennal, ha comptat aquest any amb el recolzament econòmic i una magnífica predisposició en tots els aspectes del Consell de Formentera, a qui volem donar les gràcies per l'ajuda prestada, la seva col·laboració i, sobretot, per obrir les portes de la seva illa a un projecte com aquest, que intenta consolidar les bases per a posar en comú la tasca arqueològica i la difusió en favor d'una creixent i acurada professionalització de l'arqueologia. Formentera ens ha envoltat com a un marc idoni per exposar els estudis més adients i actuals de l'arqueologia de les nostres illes que conformen l'arxipèlag Balear.

La present publicació ha estat possible gràcies a la voluntat, entusiasme i esforç d'un conjunt de persones que han oferit amb il·lusió el seu temps i tots els recursos disponibles al seu abast. Les jornades i la publicació de les seves actes s'han materialitzat baix la coordinació de les sotasignants en representació de la Secció d'Arqueologia i de Jaume Escandell, en representació de l'Àrea de Patrimoni del Consell de Formentera. Però si des de les primeres Jornades realitzades a Manacor (Mallorca) l'any 2006 impulsades per l'arqueòloga municipal Magdalena Salas, hem arribat fins el dia d'avui ha

estat també gràcies a l'empenta donada per tots els seus assistents i, en especial, als seus participants qui ofereixen els resultats de les seves investigacions per tal de fomentar la molt necessària tasca de difusió del nostre patrimoni arqueològic. A aquelles primeres jornades que semblen quedar llunyanes es va iniciar un aventura amb 12 comunicacions, a les II Jornades dutes a terme a Felanitx es va augmentar la participació fins a 16 comunicacions, seguides per les III Jornades realitzades a Maó on es varen presentar 23, a les IV Jornades celebrades a Eivissa el nombre de comunicacions va arribar fins a 36 i finalment a les V Jornades celebrades a Palma el 2010 es varen presentar 44 comunicacions amb un èxit de participació mai vist a les anteriors que arribava fins als 90 autors. L'augment paulatí i consecutiu de participació d'unes jornades a les següents és un clar èxit que ens ha conduït fins a les presents.

Actualment hem comptat amb la participació de 99 autors que varen presentar 55 comunicacions a Formentera, d'entre les quals s'han presentat per a formar part de la publicació de les Actes un total de 45 articles que engloben des de la prehistòria fins als nostres dies amb temàtiques que inclouen projectes d'excavacions programades, intervencions d'urgència, estudis metodològics, restauració i projectes de difusió. A tots ells, gràcies per la feina i dedicació demostrada, i gràcies també als coordinadors predecessors per donar les primeres passes que obrien el camí que avui podem continuar desitjant que sigui llarg a fi de poder fomentar l'interès per l'arqueologia, lluitar per una professió digna i de qualitat i potenciar el respecte pel patrimoni arqueològic que ens envolta com a llegat històric i cultural dels nostres antecessors.

Antonia Martínez Ortega i Glenda Graziani Echávarri

SUMARI

LOS ENTERRAMIENTOS PROTOHISTÓRICOS EN CAL DE LAS ISLAS BALEARES: CREMACIÓN O INHUMACIÓN?.....	15	¿QUÉ ALTURA TENÍA LA TAULA DE TORRE D'EN GALMÉS? Vicente Ibáñez Orts	101
Mark Van Strydonck, Louise Decq, Tess Van den Brande, Mathieu Boudin, Damià Ramis, Herlinde Borms, Guy De Mulder		ES ROSSELLS: AHIR I AVUI.....	109
EVOLUCIÓ DE LES COMUNITATS PREHISTÒRIQUES I PROTOHISTÒRIQUES I TRANSFORMACIÓ DEL PAISATGE AL NORD-EST DE L'ILLA DE MALLORCA. PROJECTE D'ESTUDI I RESULTATS PRELIMINARS.....	23	Bartomeu Salvà Simonet, Christoph Rhinne, Dario Weiss, Paloma Salvador, Alejandra Galmés, Javier Rivas, Xisco Bergas, Rafel Font, Celia González, Marion Déppez.	
Jordi Hernández-Gasch, Marc Llobera, Antoni Puig Palerm		ANÁLISIS DE ELEMENTOS DECORATIVOS EN CERÁMICAS POSTALAYÓTICAS DE MALLORCA.....	119
MENORCA TALAIÒTICA. CANDIDATA A PATRIMONI MUNDIAL.....	35	Dario Weiss, Daniel Albero Santacreu	
Joana Gual, Simon Gornés		SOBRE UN POSIBLE SANTUARIO CON ELEMENTOS FENICIOS EN EL CENTRO GEOGRÁFICO DE MENORCA: MONTE TORO.....	129
LA COVA DES FUM (LA MOLA, FORMENTERA). DEL DESCOBRIMENT A LA INDIFERÈNCIA: INVESTIGACIONS A UN JACIMENT OBLIDAT.....	43	Joan C. de Nicolás Mascaró	
Ricard Marlasca, Josep M ^a López Garí		EL YACIMIENTO PÚNICO-EBUSITANO DE SA GALERA (CAN PASTILLA – PALMA).....	141
RESULTATS PRELIMINARS DE LA INTERVENCIÓ A L'ESPAI ENTORN DEL TALAIOT QUADRAT DE S'HOSPITALET VELL (MANACOR, MALLORCA).....	53	Ramón Martín Gordón, Jorge Argüello Menéndez, Silvia Jovani Martín	
Magdalena Salas, Damià Ramis		POZO Y JARRA FUNERARIA EN EL ISLOTE DE SA GALERA (CAN PASTILLA – PALMA).....	153
ANÁLISIS DE DISTRIBUCIÓN ESPACIAL DE LA CERÁMICA DEPOSITADA EN EL ÁMBITO FUNERARIO DEL TURRIFORME ESCALONADO DE SON FERRER (s.VI a.C.).....	63	Ramón Martín Gordón, Jorge Argüello Menéndez	
Manuel Calvo Trias, Jaume García Rosselló, Daniel Albero Santacreu		ESTUDIO GEOARQUEOLÓGICO DEL YACIMIENTO DE NA GALERA (MALLORCA-ESPAÑA).....	161
APROXIMACIÓN A LA EXPLOTACIÓN DE LOS RECURSOS VEGETALES EN CAP DE BARBARIA II: RESULTADOS PRELIMINARES.....	73	Mercedes Alvarez Jurado-Figueroa, Pedro A. Robledo Ardila, Agustín Fernández Martínez, Carlos Alvarez Jurado-Figueroa	
López-Dóriga, I., Picornell, Ll., Camarós, E., Cueto, M., Teira, L., Sureda, P.		TROBALLA DE MINERAL D'ARSÈNIC AL JACIMENT INDÍGENA DEL TURÓ DE LES ABELLES (SANTA PONÇA, CALVIÀ, MALLORCA).....	169
ELS INICIS DE LA METAL·LURGIA A LES ILLES BALEARS: EINES, OBJECTES O MAGIA?.....	81	Joan Camps Coll (†), Antoni Vallespir Bonet	
Salvà Simonet Bartomeu		UNA FOSSA D' INHUMACIÓ ARCAICA A LA NECRÓPOLIS DEL PUIG DES MOLINS (EIVISSA).....	175
LES EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES AL PATI DAVANTER DEL CERCLE 7 DE TORRE D'EN GALMÉS (MENORCA).....	91	Jordi H. Fernández, Ana Mezquida, Benjamí Costa	
Martí Carbonell, Borja Corral, Antoni Ferrer, Carmen Lara, Joaquin Pons, Irene Riudavets, Carlos de Salort.		CULTURAS ARQUITECTÓNICAS PÚNICAS. MENORCA COMO LABORATORIO DE ANÁLISIS.....	185
		Fernando Prados Martínez, Helena Jiménez Vialás, Joan C. de Nicolás Mascaró, José Javier Martínez García, Octavio Torres Gomariz	

MATERIALS ROMANS DES VELAR DES CUÏTOR (SENCELLES, MALLORCA). RESULTATS D'UNA EXCAVACIÓ PREVENTIVA.....	193	NOVES ACTUACIONS ARQUEOLÒGIQUES AL PORT DE PORTO CRISTO. RESULTATS DE LA CAMPANYA DE PROSPECCIÓ I SONDEJOS SUBAQUÀTICS DEL 2012.....	295
Josep Avellà Lliteras		Sebastià Munar, Albert Martín, Mateu Riera Rullan, Joan Santolària	
COMERCIO DE VINO TARRACONENSE EN MENORCA. NUEVAS APORTACIONES DE LA EPIGRAFÍA ANFÓRICA.....	203	LA CRISIS DEL SIGLO III Y LAS ISLAS BALEARES.....	303
Joan Carles De Nicolás, Piero Berni, Élise Marlière, Josep Torres Costa		Isabel Busquets Porcel, José Miguel Rosselló Esteve	
MATERIALES Y NIVELES DE ÉPOCA ANTIGUA DE LA INTERVENCIÓN ARQUEOLÓGICA REALIZADA EN LA CASA DE CULTURA, CALLE RAMON LLULL Nº 3 DE PALMA (ISLA DE MALLORCA).....	215	LOS OFICIALES BIZANTINOS EN LAS ISLAS.....	309
María José Rivas Antequera, Mateu Riera Rullan, Damià Ramis Bernad		José Miguel Rosselló Esteve	
PRIMERA APROXIMACIÓ A LA CERÀMICA DE LA VIL·LA ROMANA DE SON SARD (SON SERVERA-MALLORCA).....	225	EL VIDRIO DE ÈPOCA ANDALUSÍ: PROBLEMÀTICA Y BASES PARA SU ESTUDIO EN LAS BALEARS.....	313
Mateu Riera Rullan, Beatriz Palomar Puebla, Francisca Cardona López, Sebastià Munar Llabrés		Miquel Àngel Capellà Galmés, M. Magdalena Riera Frau	
UNA APROXIMACIÓN A LA PRAXIS FUNERARIA EN LA EBUSUS DE LOS SIGLOS II A VIII A PARTIR DEL YACIMIENTO DE VÍA PÚNICA 34 Y JOAN PLANELLS 3.....	235	SETTLEMENT OF IBIZA, SPAIN: FROM ROME TO ISLAM – THE BIOLOGICAL EVIDENCE FROM THE DENTITION.....	323
Glenda Graziani, Juan José Marí Casanova, Maria Llinàs		Girdwood, L.K.; Langstaff, H.; Kranioti, E.F. - The University of Edinburgh	
REIVINDICACIÓN DE LOS ANTIGUOS GRABADOS DE LOS HIPIGEOS PREHISTÓRICOS DE MENORCA: DIODORUS, BONITAS, HONORIUS Y LA CUEVA DE LAS CABEZAS DE TORO.....	249	UNA INSCRIPCIÓN ÁRABE SOBRE EL ASA DE UN ÁNFORA TARDOANTIGUA HALLADA EN FORMENTERA.....	331
Joan C.de Nicolás Mascaró, Vicente Ibáñez Orts, Pere Arnau, Mónica Zubillaga.		Antoni Ferrer Abárzuza, Glenda Graziani, Virgilio Martínez Enamorado.	
NOVETATS I REVISIONS DE INSCRIPCIONS ROMANES DE LES ILES BALEARS.....	261	PRIMERS RESULTATS DE L'ACTUACIÓ ARQUEOLÒGICA SUBAQUÀTICA PREVENTIVA SUBSIDIÀRIA DEL PROJECTE DE DRAGAT A LA ZONA PRÓXIMA A LA BASE NAVAL I COS NOU DEL PORT DE MAÓ.....	343
Marc Mayer		Sebastià Munar, Joan Santolària, Montserrat Anglada	
GLI SPECCHIETTI PLUMBEI DELLE ISOLE BALEARI.....	265	PROYECTO ARQUEOLÓGICO EN ISLA DEL REY.....	351
Giulia Baratta		Amalia Pérez-Juez, Ricardo Elia, Paul Goldberg, Alexander Smith	
CRANIAL VARIATION OF THE IBIZAN POPULATIONS.....	273	RESULTATS DEL SEGUIMENT I DE L'EXCAVACIÓ ARQUEOLÒGICA D'URGÈNCIA PORTATS A TERME A L'ESGLÈSIA DE SANTA MAIA DE MAÓ.....	361
Elena F. Kranioti, Julieta G. García-Donas, Helen Langstaff. Edinburgh Unit for Forensic Anthropology, SHCA, University of Edinburgh		Antoni Ferrer Rotger, Montserrat Anglada Fontestad	
VÍA PÚNICA 34 AND JOAN PLANELLS: DEMOGRAPHIC STUDY OF TWO CEMETERY POPULATIONS FROM IBIZA.....	285	ELS AMICS DELS CLOSSOS DE CAN GAIA, UNA VESSANT SOCIAL EN LA PROTECCIÓ I DIFUSIÓ DEL PATRIMONI.....	369
Julieta G. García-Donas		Miquel Àngel Vicens i Siquier, Pere Bennàssar Bennàssar, Bartomeu Salvà i Simonet	
		PROPUESTA METODOLÓGICA PARA EL ESTUDIO DE MARCAS DE CANTERO A PARTIR DE LA INVESTIGACIÓN EN EL BALUARD DEL PRINCEP (PALMA, MALLORCA).....	377
		Antonia Martínez Ortega	

APROXIMACIÓ A LES ESTRATÈGIES DE CATALOGACIÓ D'ELEMENTS PATRIMONIALS ARQUEOLÒGICS A MALLORCA.....	385
Raquel Barceló Expósito	
LA CONSERVACIÓ PREVENTIVA DE BÉNS MOBLES EN INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES TERRESTRES. PRIMERS AUXILIS.....	391
Laia Fernández Berengué. Helena Jiménez Barrero	
PRIMERES TASQUES DE CONSOLIDACIÓ AL POBLAT DE CAP DE BARBARIA II (FORMENTERA). LES ACTUACIONS A L'ÀMBIT 9.....	399
Sureda, P., Camarós, E., Cueto, M., Teira, L., Munar, M., Burgaya, B. University of Edinburgh	
INTERVENCIONES DE CONSERVACIÓN Y RESTAURACIÓN EN EL YACIMIENTO DEL ISLOTE DE SA GALERA.....	405
Silvia Jovani Martin	

PRIMERA APROXIMACIÓ A LA CERÀMICA DE LA VIL·LA ROMANA DE SON SARD (SON SERVERA, MALLORCA)

Mateu Riera Rullan
Beatriz Palomar Puebla
Francisca Cardona López
Sebastià Munar Llabrés

INTRODUCCIÓ

L'any 2012 es realitzaren un seguit d'intervencions arqueològiques associades al seguiment de les obres de millora de les carreteres MA-4034 i MA-4032 en la seva confluència a la zona de Son Sard del municipi de Son Servera. Permeteren posar al descobert part d'una sèrie de construccions pertanyents a una vila rural d'època romana (Palomar, Cardona i Munar 2013). S'excavà parcialment l'edifici que albergava els banys de l'àrea residencial i es realitzaren un total d'onze sondejos a l'àrea rústica que permeteren detectar la presència de dos edificis, un dipòsit impermeabilitzat amb *opus signinum* per a la producció o emmagatzematge d'oli o vi, i una tomba de tègules espoliada. El present article es centra en l'estudi preliminar de la ceràmica procedent del balneari que, si bé no permet fer una data concloent per a la fase de construcció de l'edifici donat que no es varen poder excavar els nivells fundacionals, corrobora la seva transformació i reutilització en època vàndala i bizantina.

LA CERÀMICA DEL CONJUNT TERMAL DE SON SARD

Pràcticament totes les ceràmiques trobades a la zona de les termes de Son Sard són dels temps de les dominacions romana (123 aC al 455 dC), vàndala (455-534 dC) i bizantina (534 dC en endavant) de les Balears. Només uns pocs fragments semblen posteriors, els quals corresponen a una peça que presenta vidriat, i, tal vegada, a uns pocs exemplars de ceràmica comuna.

ÈPOCA ROMANA

Respecte a les ceràmiques d'època romana val la pena començar dient que no s'ha identificat cap exemplar que pugui ser clarament d'època republicana. En canvi, del temps de l'Alt Im-

peri, el qual aniria des dels primers anys de la dècada dels trenta aC fins a la penúltima dècada del segle III dC, sí que es varen poder documentar un nombre important d'individus. Que puguin datar d'un moment anterior al canvi d'era només s'haurien pogut descriure dues anses d'àmfora del tipus Dressel 2-4, una d'elles clarament tarraconense. Aquestes podrien arribar a ser del darrer terç del segle I aC, però és força probable que siguin ja del segle I dC. Cal dir que també podrien ser d'aquells anys dos fragments informes de *Terra Sigillata* Clàssica.

Ja dels segles I a II dC s'haurien identificat una vora de *Terra Sigillata* Hispànica que sembla del tipus Dragendorff 33 (2-23-61)¹, així com una possible àmfora sud-hispànica del tipus Beltrán IIB. També seria d'aquests segles I o II una vora de cassola de cuina africana del tipus Ostia II, 306 (5-3-6).

Serien dels segles II i III dC diversos exemplars de ceràmiques de vaixel·la de *Terra Sigillata* Africana A, assimilables als tipus Hayes 9?, 14?, 14/17, 15, 18? i 27 (2-23B-10; 2-23-34; 2W-1-21; 5-3-3). També seria d'aquests moments una possible Hayes 22 de *Terra Sigillata* Africana i un gerret del tipus Hayes 200 de cuina africana (2W-1-22), tot i que d'aquest últim també es defensa que, tal vegada, es seguiria fabricant en el segle IV dC.

Són més mal d'enquadrar cronològicament un nombre mínim de 9 individus de cassola, dels tipus Hayes 23B, 181 i 197 (2W-1-23; 3-3-9; 4-4-2; 3-3-14; 9-1-63) i deu individus de plat/tapadora (2-23-33; 2W-1-3; 9-1-47), tots ells de cuina africana. I és que aquestes produccions abracen un arc cronològic que va des del final del segle I dC o l'inici del segle II, fins a mitjan segle V dC. Cal citar a més una vora de cassola semblant al tipus Hayes 197 de cuina africana però que, en aquest cas, sembla una imitació (3-8-2), de la que es desconeix el seu lloc de producció.

¹ Les peces ceràmiques presentades a les làmines d'aquest treball apareixen entre parèntesis just després de la seva identificació. El primer número fa referència als espais on varen aparèixer, el segon a la Unitat Estratigràfica i, el tercer i darrer, al número identificador. En els dibuixos també hi consta el DA12/07 proporcionat pel Museu de Mallorca i que identifica la intervenció arqueològica.

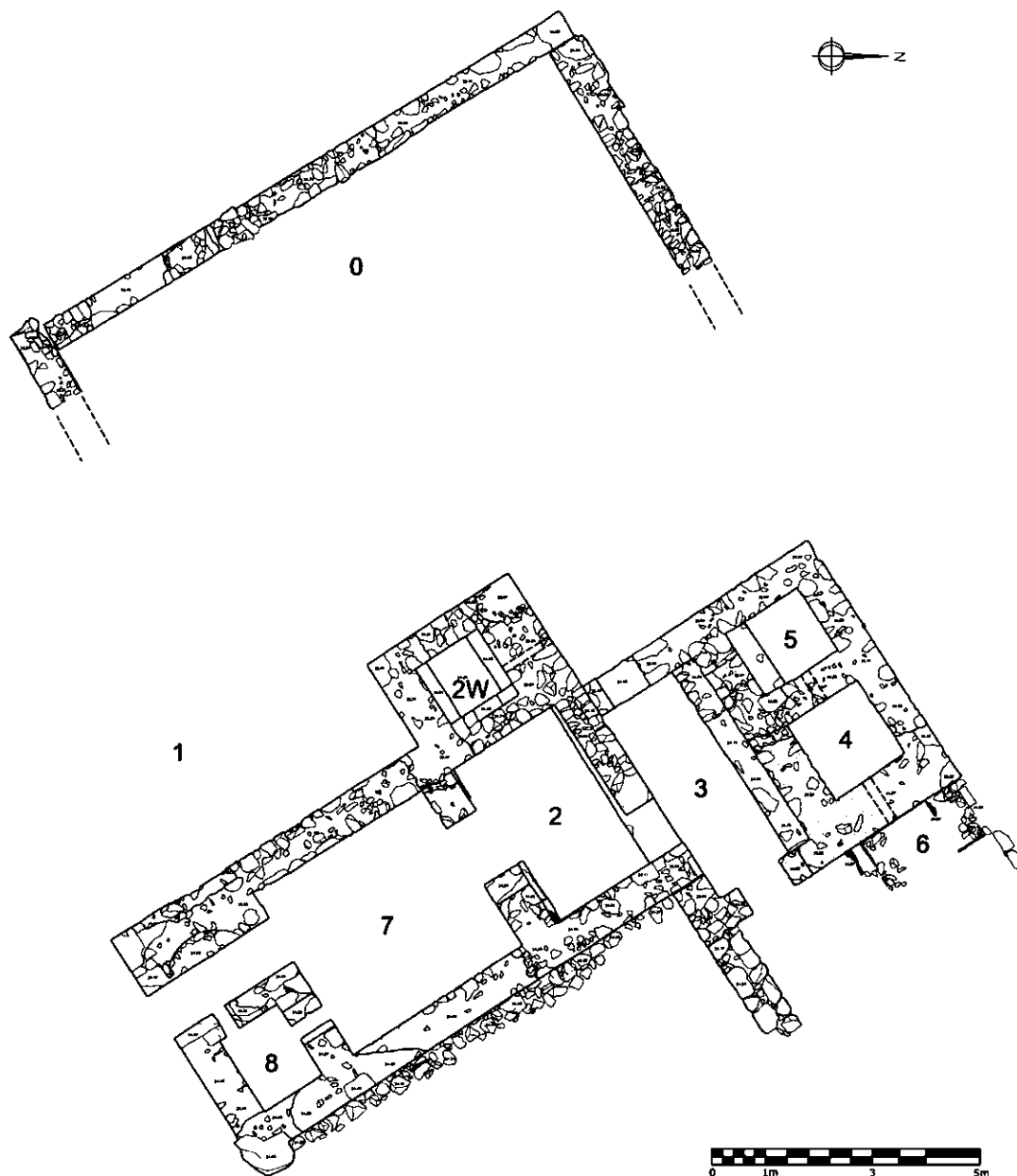

Figura 1. Planta de l'edifici termal de la vil·la romana de Son Sard. Els espais núm. 0, 1, 6 i 7 romanen sense excavar i corresponen hipotèticament a la *palestra*, un forn, un pati (latrines?) i al *tepidarium*, respectivament. Espais excavats: *caldarium* (2), *praefurnium* (2W), *apodyterium* (3), *frigidarium* (4 i 5) i *laconium*? (8).

Del temps del Baix Imperi, el qual abraça un arc cronològic que aniria des de les darreries del segle III fins al 455 dC, s'han pogut descriure diverses produccions de ceràmiques fines del servei de taula, diverses produccions de ceràmiques de cuina, una àmfora sud-hispànica, una àmfora africana, i una peça de ceràmica comuna africana.

Pel que respecta a ceràmiques fines del servei de taula s'han pogut documentar dos exemplars de Lamb. 1/3 de *Terra Sigillata Lucente* (2-23-32; 2-23-38) i un informe decorat de DS. P. Taronja (4-3-3), totes elles originàries de la Gàl·lia.

Procedents del nord d'Àfrica, s'han identificat dues vores de *Terra Sigillata Africana C*, una d'elles assimilable al tipus Hayes 51 (2-23B-19) i l'altra al tipus Hayes 84 (5-2-4). També del nord d'Àfrica serien tres vores del tipus Hayes 61 (2-23B-20 3-3-10) i una vora del tipus Hayes 61A (9-1-73) totes elles de les produccions de *Terra Sigillata Africana D*.

Passant a les ceràmiques de cuina, serien d'època baix-imperial dues vores de cuina tardana de la forma 1 de Sa Mesquida de la Fàbrica 4.2/5.2 de Cau (2-9-2). També ho podria ser una vora que pareix d'una olla de cuina africana semblant al tipus 32 de Bonifay (2-14-1), però cal advertir que no és segura aquesta atribució i, a més, en cas de ser-ho, també podria ser una producció dels primers decennis de la dominació vàndala de les Balears. Més o manco succeeix el mateix amb una vora de cuina tardana amb partícules daurades, la qual, sembla que s'hauria d'enquadrar entre els segles IV a VI dC.

Tal com s'ha avançat, podria ser del temps del Baix Imperi una àmfora lusitana del tipus Almagro 51C (2W-3-7), doncs aquestes es fabricaren entre els segles III a V dC. De tota manera, cal advertir que no s'està en condicions d'assegurar que no sigui dels darrers anys de l'Alt Imperi. Més clarament baix-imperial seria un exemplar d'àmfora africana del tipus Keay XXV, semblant a les variants P, Q o Y (2-9-1).

Finalment, convé esmentar l'existència d'una vora de ceràmica comuna africana, assimilable al tipus 29 de Bonifay (2-23-02), el qual a Cartago sol aparèixer en contextos del final del segle IV i de la primera meitat del segle V dC.

ÈPOCA VÀNDALA

Materials que serien d'època vàndala, és a dir, d'entre els anys 455 i 534 dC, se n'han documentat algunes peces que formarien part del servei de taula així com, tal vegada, alguna ceràmica culinària i unes poques àmfores.

Pel que fa a la ceràmica fina de taula cal recordar que diversos exemplars abans citats a l'època baix-imperial, també es seguien fabricant durant les primeres dècades de la dominació vàndala de les Balears. Aquestes ceràmiques corresponen a un exemplar de DS.P. taronja de la Gàl·lia, i a les produccions tunisenques de *Terra Sigillata Africana C* (un exemplar del tipus Hayes 84) i *Terra Sigillata Africana D* (quatre vores del tipus Hayes 61).

Per altra banda, també són de les produccions de *Terra Sigillata Africana D* una vora del tipus Hayes 91B o C (9-1-36), quatre del tipus Hayes 93/94/98 (2-2-12; 3-8-5), una vora de Hayes 99A o B, dues vores de Hayes 103 (2-23-35; 5-2-3), un perfil quasi complet i una vora de Hayes 103B (9-1-42), dues vores de Hayes 104 (2-2-11; 2W-1-27), i una vora del tipus Atlante XL, 2 (3-1-2). Totes elles podrien ser perfectament d'època vàndala, però també es seguien produint durant els primers anys posteriors a la conquesta bizantina balear i, per tant, és impossible saber a quin dels dos períodes pertanyen.

Es té el mateix problema d'enquadrament cronològic amb tota una sèrie de ceràmiques de cuina, totes elles de les produccions anomenades de Cuina Tardana. Dues corresponen a dues vores de cassola, una amb abundants partícules platejades (2W-4-11)² i l'altra amb partícules daurades³. Dues vores més són de dues cassoles del tipus Fulford 8 (2-2-4; 2-23-58)⁴, i una tercera vora es pot assimilar a les cassoles del tipus Fulford 32 (3-12-9)⁵.

Pel que fa a la cronologia succeeix quelcom semblant amb diversos fragments corresponents a un mínim de dos exemplars d'àmfora originàries de la Mediterrània oriental, un del tipus LRA1 (que dataria dels segles V a VII dC), i l'altre

2 Sembla de les Fàbriques moscovítiques = 1.6/1.7 Fulford i Peacock (1984) = 2.1/2.2,2.3,2.4,2.5 de Cau.

3 Ca/Dau/3 o Cb/Dau/1 = Fàbrica 3.2/3.3 de Cau.

4 LRCWII = Fàbrica 3.1 de Cau.

5 Fàbrica 1.9 de Fulford i Peacock (1984).

del tipus LRA2 (segles IV a VI dC), així com un exemplar de gerra/amforeta eivissenca del tipus RE-0206 (2-2-9 i 2-3-9), que es començarien a produir en època vàndala, però que pareix comprovat que es seguirien fabricant fins al segle VII dC⁶.

ÈPOCA BIZANTINA

De l'època bizantina s'ha pogut documentar un conjunt ceràmic força important. Aquest conjunt abraçaria un ventall cronològic que començaria l'any 534 i arribaria, com a mínim, fins als anys 580/600 dC. De tota manera, tal com es veurà a continuació, pareix clar que algunes ceràmiques podrien estar mostrant una ocupació del lloc durant una part important del segle VII per ara impossible d'acotar amb més precisió. Cal esmentar també que tot i que no s'ha pogut identificar cap producció clarament posterior al c. 700 dC, es deu ressaltar l'existència d'una sèrie d'exemplars de ceràmica comuna oxidada amb pastes clares que no estarien fets al torn ràpid (2W-3-6; 2W-3-20; 5-2-1 i 5-2-5). Aquestes peces es varen trobar en els nivells més moderns, i es varen recuperar força completes. Recorden molt a certes ceràmiques que a Son Peretó apareixen en nivells molt tardans de cap al segle VIII dC. Aquestes ceràmiques, però, també s'assemblen a certes produccions dels primers moments de la conquesta islàmica de Mallorca (902 dC). També presenten un problema d'acotació cronològica semblant un nombre mínim de nou individus d'olla amb perfil en "S" (2-10-1; 2W-3-1; 2W-3-9; 2W-3-15; 5-2-2; 5-3-1) i una vora de ceràmica de cuina (2-23-20).

Pel que fa a les ceràmiques que podrien datar dels segles VI i VII, és convenient començar citant diversos tipus de vaixel·la fina de taula de les produccions de *Terra Sigillata Africana D*. D'aquestes, una vora del tipus Hayes 91B o C, quatre del tipus Hayes 93/94/98, una vora de Hayes 99A o B, dues vores de Hayes 103, un perfil quasi complet i una vora de Hayes 103B, dues vores de Hayes 104, i una vora del tipus Atlante XL, 2, podrien ser de les primeres dècades de la dominació bizantina de les Balears, però cal recordar que també podrien ser d'època vàndala.

En canvi, serien més clarament d'època bizantina una vora i un llistell del tipus Hayes 91 que semblen de la variant C (2-14-5), tres vores de Hayes 99C (3-4-5; 3-12-11), una vora de Hayes 104C (9-1-4), una de Hayes 105 (4-3-6) i una vora que sembla que es pot assimilar al tipus Hayes 107 (3-4-4), tot i que cal advertir que l'atribució tipològica d'aquesta darrera peça és un tant dubtosa.

També podrien correspondre a les primeres dècades del domini bizantí de Mallorca diverses cassoles de Cuina Tardana, tot i que ja s'ha vist en l'apartat anterior que aquestes també podrien ser d'època vàndala⁷. Una d'elles correspon a una cassola amb abundants partícules platejades, una a una vora de cassola amb partícules daurades, dues a dues vores del tipus cassola Fulford 8, i una a una vora al tipus de cassola Fulford 32.

Tampoc no es pot destriar si són d'època vàndala o bizantina dos exemplars d'àmfora originàries de la Mediterrània oriental, un del tipus LRA1 i l'altre del tipus LRA2, així com un exemplar de gerra/amforeta eivissenca del tipus RE-0206.

En canvi, sí que semblen més clarament d'època bizantina cinc informes de ceràmica suposadament eivissenca amb decoració incisa polilíneal feta a pinta (2-2-21; 3-3-7), així com un altre informe també suposadament eivissenc amb decoració de cercles impresos (9-1-71). També seria del període bizantí un exemplar de morter de ceràmica comuna africana assimilable a tipus 11 de Bonifay, el qual sembla de la variant C, típica sovint del segle VII dC, tot i que també podria ser més antiga.

⁷ Pareix molt factible que també siguin d'època vàndala o bizantina un fragment informe de ceràmica comuna africana amb decoració incisa polilíneal feta a pinta (2-3-13), un perfil força complet de ceràmica comuna amb decoració incisa polilíneal feta a pinta (2-14-15 i 2-23-46), una vora de ribell de ceràmica comuna (2-23-51), un perfil complet de vas amb abocador (2-23-1/3/4/40/41/42, 2-23B-1/2/6/7, 2-5-1 i 2-25-1), una ansa de gerra/amforeta eivissenca? (2W-4-07), dos fragments informes de ceràmica comuna amb decoració incisa polilíneal feta a pinta (2W-4-9; 3-12-4), dues bases de morter amb pedres incrustades (3-3-6; 5-2-9), un informe de ceràmica comuna amb grafit post-coccio (5-5-8), un perfil complet de copa de ceràmica comuna amb incrustacions de vidre (8-2-1), i una vora de plat de ceràmica comuna (9-1-45 i 9-1-51). És més difícil d'acotar la datació d'una vora de cuina africana (3-12-5), un discoide de tègula (4-2-1), així com de diverses vores de ceràmica comuna indeterminada (2-3-2; 2-3-10; 2-23-13; 2-23-19; 2-23-56 i 2W-5-1; 2-23B-3, 2-23B-8; 2W-4-5; 3-7-3; 3-12-8).

⁶ També sembla que podria ser d'aquesta cronologia un exemplar de vora de gerra/amforeta aparentment eivissenca (2-23-54).

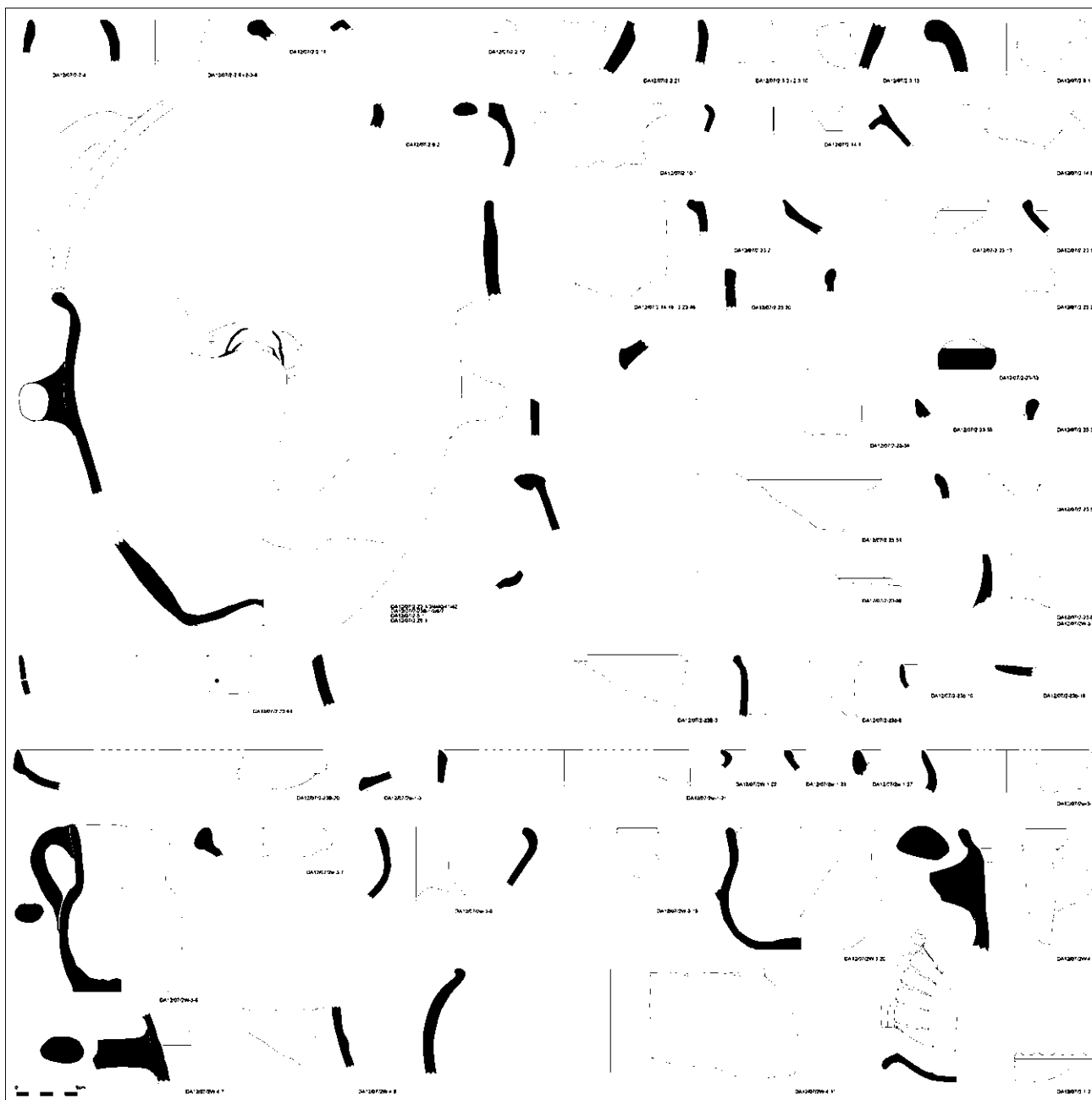

Figura 2. Làmina amb materials ceràmics de l'edifici terminal de Son Sard.

Figura 3. Làmina amb materials ceràmics de l'edifici termal de Son Sard.

EL CONJUNT TERMAL DE SON SARD A PARTIR DE LA CERÀMICA

A l'hora de tractar sobre l'evolució cronològica de l'edifici termal de Son Sard, el primer que cal esmentar és que no es va poder arribar a excavar cap nivell fundacional. Fou per tant impossible poder conèixer quan es va construir aquest conjunt termal. En aquest sentit, si bé es pot exposar que a la contrada s'han documentat materials que podrien remuntar als anys 30/25 aC, i que són força nombrosos els materials dels segles I-II dC, creiem que cap de les dues observacions és prou contundent com per poder proposar una datació fiable referida al moment de la construcció de l'edifici termal. Per altra banda, val la pena esmentar que en els estrats excavats a la zona dels banys, sempre per sobre dels seus paviments originals, també foren força abundants els materials dels segles III, IV i V dC. En canvi, però, no es va poder datar cap de les fases documentades durant l'excavació en moments anteriors al segle VI dC.

Gràcies als materials ceràmics estudiats, es va poder proposar la datació a dues fases ocupacionals de la Zona 2, en un temps on pareix que l'edifici termal ja no estava en ús com a tal. La fase més antiga havia de ser, per força, posterior al c. 500 dC, mentre que la fase immediatament superior havia de ser posterior al c. 535 dC. Semblava que la fase més antiga documentada seria d'època vàndala o bizantina, mentre que la fase posterior ja hauria de ser d'època bizantina.

Si bé és cert que no necessàriament es varen haver d'ensorrar tots els àmbits de les termes en un mateix moment, sí que es va poder apreciar que les zones on es varen excavar els seus nivells d'enderroc, aquests havien de ser posteriors a c. 534 (Zona 2), c. 560/580 (Zona 3) i c. 580/600 (Zona 4). Fou més conflictiu saber quin era el *terminus post quem* de l'enderroc de les zones 2W i 5. De tota manera, les peces de ceràmica comuna oxidada feta a mà o al torn lent, així com un morter de ceràmica comuna africana del tipus Bonifay 11 aparentment de la variant C, pareix que podrien situar en el segle VII dC, com a mínim, el moment de l'enderroc de la zona 5. Malauradament, per sobre de tots aquests estrats de runa ja es varen trobar els nivells superficials i, per tant, no es va poder disposar de cap *terminus ante quem* directe que

permetés acotar millor el moment de l'esbucament de les termes. Per ara doncs, només es pot saber que aquest ensorrament s'hauria produït a partir d'algun moment de la segona meitat del segle VI en endavant, mentre que certes ceràmiques fan sospitar que el lloc seguiria habitat com a mínim durant una part del segle VII dC.

Encara és més conflictiu poder determinar si el lloc va seguir habitat durant els segles VIII a X dC, donat que les ceràmiques d'aquests moments són vertaderament conflictives i poc o gens conegudes. Tot i això, aquesta ocupació més tardana no es podrà descartar fins a tenir més estudiats els exemplars de ceràmiques comunes oxidants que no semblen fetes al torn ràpid, així com alguns exemplars d'olla, sobretot aquells que presenten perfils en "S". En canvi, observant les característiques de tot el conjunt ceràmic analitzat, pareix clar que el lloc va estar deshabitat durant l'època medieval islàmica (si més no a partir del segle XI), medieval cristiana i moderna.

BIBLIOGRAFIA

- AGUAROD, C. 1992: *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza.
- ARTHUR, P. 1998: "Eastern Mediterranean amphorae between 500 and 700", *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Firenze, 157-183.
- BATS, M. 1993: "Céramique commune italique", *Lattara*, 6, Lattes, 357-362.
- BONIFAY, M. 2004: "Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique", *BAR International Series 1301*, Oxford.
- BUXEDA, J.; CAU, M.A.; GURT, J.M.; TSANTINI, E.; RAURET, A.M. 2005: "Late Roman Coarse Wares and Cooking Wares from the Balearic Islands in Late Antiquity: Archaeology and Archaeometry", GURT, J. M.; BUXEDA, J.; CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 223-254.
- CARANDINI A. (Coord.) 1981: *Atlante delle Forme ceramiche, I. Ceramica fine romana nel Bacino mediterraneo (medio e tardo impero)*. *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma.

C.A.T.H.M.A. 1986: "La céramique du Haut Moyen Age en France méridionale : éléments comparatifs et essai d'interprétation", *La ceramica medievale nel mediterraneo oddidentale, Siena-Faenza (8-13 nov. 1984)*, Florence, 27-50.

C.A.T.H.M.A. 1991: "Importations des céramiques communes méditerranéennes dans la midi de la Gaule (Ve-VIIe s.), *Actes do IV Congresso International A cerâmica medieval o Mediterraneo Occidental*, Métola, 27-47

CAU, M.A. 2003: *Cerámica tardorromana de cocina de las Islas Baleares: Estudio arqueométrico*, British Archaeological Reports, Internacional Series, 1182, Oxford: Archaeopress.

CAU, M.A. 2007: "Mediterranean Late Roman Cooking Wares: Evidence from the Balearic Islands ", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH. (Eds.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 219-246.

CAU, M.A.; GIRALT, J.; MACIAS, J.M.; PADILLA, J.I.; TUSET, F. 1997: "La cerámica del Nordeste peninsular y las Baleares entre los siglos V-X", *Actes du Congrès de l'AICM2. La céramique médievale en Méditerranée*, Aix-en-Provence, 173-192.

CELA, X.; REVILLA, V. 2004: "La transició del municipium d'Iluro a Alarona (Mataró). Cultura material i transformacions d'un espai urbà entre els segles V i VII dC", *Laietania* 15, Mataró.

FERNÁNDEZ, M.I.; ROCA, M. 2008: "Producciones de *Terra Sigillata* Hispánica", BERNAL, D.; RIBERA, A. (eds.): *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 307-332.

FULFORD, M.G.; PEACOCK, D.P.S. 1984: *Excavations at Carthage: The British Mission I.2, The Avenue du President Habib Mourguiba, Salambo, The pottery and other ceramic objects from the site*, Sheffield.

GUTIÉRREZ LLORET, S. 1996: *La cora de Tudmir : de la antigüedad tardía al mundo islámico: poblamiento y cultura material*, Madrid-Alacant.

HAYES, J.W. 1972: *Late Roman Pottery*, Londres.

HAYES, J.W. 1980: *Supplement to Late Roman Pottery*, Londres.

KEAY, S.J. 1984: "Late roman amphorae and economic study: the catalan evidence" *B.A.R. International Series* 196, Oxford.

LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN, A. 2008: "Las ánforas de la Tarraconense", BERNAL, D.; RIBERA, A. (eds.): *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 689-724.

MACIAS, J.M^a 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tarragona.

MACIAS, J.P.; REMOLÀ, J.A. 2005: "La cultura material de Tarraco – Tarragona (*Hispania Tarraconensis – Regnum Visigothorum*): Cerámica común y ánforas", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 125-135.

MÉNDEZ, R.; RAMALLO, S. 1985: "Cerámicas tardías (siglos IV-VII) de Carthago Nova y su entorno", *Antigüedad y cristianismo. Monografías sobre la Antigüedad tardía* II, Murcia, 231-280.

MURCIA, A. J.; VIZCAÍNO, J., GARCÍA, S.; RAMALLO, S. F. 2005: "Conjuntos cerámicos tardíos de las excavaciones en el teatro romano de Cartagena", GURT, J. M.; BUXEDA, J. I CAU, M. A. (Eds.), *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series 1340, Oxford, 1-36.

PALOMAR, B.; CARDONA, F; MUNAR, S. 2013: "La vil·la romana de Son Sard. Dades preliminars de les intervencions arqueològiques subsidiàries de les obres de millora de les carreteres Ma-4032 i Ma-4034 de Son Servera, Mallorca", *V Jornades d'arqueologia de les Illes Balears*, Palma, 181-188.

PASSELAC, M. 1993: "Céramiques sigillée italiqes", *Lattara* 6, Lattes, 554-568.

PASSELAC, M.; VERNHET, A. 1993: "Céramiques sigillée sud-gauloise", *Lattara* 6, Lattes, 569-580.

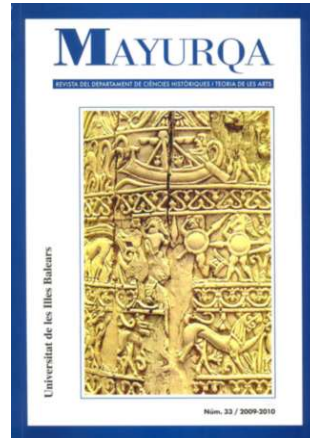
PEACOCK, D.P.S.; WILLIAMS, D.F. 1986: *Amphorae and the Roman economy. An introductory guide*, Avon.

PIERI, D. 2007: "Les centres de production d'amphores

- en Méditerranée orientale durant l'Antiquité tardive : Quelques remarques", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (II), Oxford, 611-625.
- PY, M. 1993a: "Amphores italiques", *Lattara*, 6, Lattes, 53-55.
- PY, M. 1993b: "Campanienne B", *Lattara*, 6, Lattes, 151-152.
- RAMON, J. 1986: *El Baix Imperi i l'època Bizantina a les illes Pitiüses*, Eivissa.
- RAMON, J. 2008: "La cerámica ebusitana en la Antigüedad Tardía", BERNAL, D; RIVERA, A. (eds.): *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, 563-583.
- RAYNAUD, Cl. 1993: "Amphores de Bétique", *Lattara* 6, Lattes, 23-27.
- RAYNAUD, Cl. 1993b: "Céramique Luisante", *Lattara*, 6, Lattes, 504-510.
- RAYNAUD, Cl. 1993c: "Amphores de Méditerranée orientale", *Lattara*, 6, Lattes, 69-73.
- RAYNAUD, Cl. 1993d: "Céramique africaine Claire C", *Lattara*, 6, Lattes, 185-189.
- RAYNAUD, Cl. 1993e: "Céramique africaine Claire D", *Lattara* 6, Lattes, 190-197.
- RAYNAUD, Cl. 1993f: "Céramique Stampée grise et orangée dite "dérivée de sigillée paléochrétienne"", *Lattara* 6, Lattes, 410-418.
- RAYNAUD, Cl. 2007: "Les céramiques communes de l'Antiquité tardive en Gaule Méridionale (IVe-VIe S.)", BONIFAY, M.; TRÉGLIA, J-CH.: *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 247-262.
- RAYNAUD, Cl.; BONIFAY, M. 1993: "Amphores africaines", *Lattara* 6, Lattes, 15-22.
- REMOLÀ, J.A. 2000: "Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (*Hispania Tarraconensis*)", *Col·lecció Instrumenta* 7, Barcelona.
- REYNOLDS, P. 1995: *Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: the ceramic evidence*, BAR International Series 604, Oxford.
- RIERA RULLAN, M. 2009: "Enterramientos de la Antigüedad Tardía en las islas de Cabrera y Mallorca", LÓPEZ QUIROGA, J.; PERGOLA, P.; PERIN, P.; VANNINI, G. (Eds.): *Morir en el Mediterráneo Medieval. Actas del III Congreso Internacional de Arqueología, Arte e Historia de la Antigüedad Tardía y Alta Edad Media peninsular (17 y 18 de Diciembre de 2007)*. BAR International Series 2001, Oxford, 99-151.
- RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A. 2013: "Primera aproximació global a la ceràmica recuperada en el sector oest de Son Peretó: campanyes d'excavació 1982-1984 i 2005-2008", RIERA RULLAN, M.; CAU, M.A.; SALAS, M. (Eds.): *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest, MUSA. Revista del Museu d'Història de Manacor*, 8, Manacor, 82-95.
- RIERA RULLAN, M.; MARTÍNEZ, A. 2009: "Estudi preliminar dels materials arqueològics de les excavacions del Sector Oest de Son Peretó dels anys 1982 i 1984", *V Jornades d'Estudis Locals de Manacor*, Manacor, 291-322.
- VEGAS, M. 1973: "Cerámica común romana del Mediterráneo occidental", *Universidad de Barcelona, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Publicaciones Eventuales* 22, Barcelona.
- VIZCAÍNO, J. 2009: "La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica", *Antigüedad y Cristianismo. Monografías Históricas sobre la Antigüedad Tardía*, XXIV, Murcia.

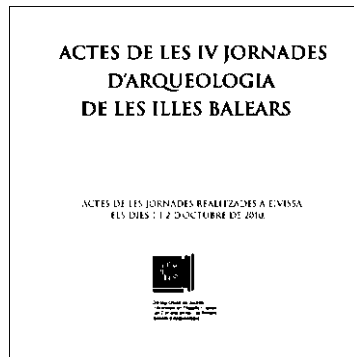
I^{es}. Manacor. Setembre 2006

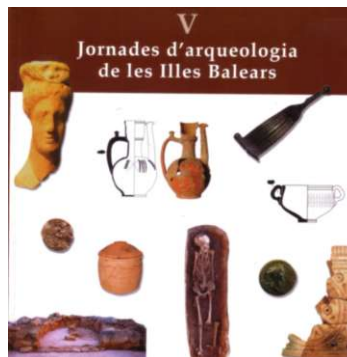
IIes Felanitx. Novembre 2007

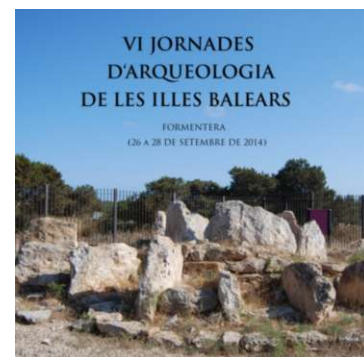
IIIes Menorca. Octubre 2008

IVes Eivissa. Octubre 2010

V^{es} Palma. Setembre 2012

VIes Formentera. Setembre 2014

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

**Consell Insular
de Formentera**